

دوفصلنامه تخصصی پژوهش‌های نوین در آموزه‌های قرآن و سنت
سال سوم، شماره پنجم / بهار و تابستان ۱۳۹۹ش - ۱۴۴۲ق، صص ۸۱-۵۳

معرفی نقدها و نگارش‌ها پیرامون دائرةالمعارف لایدن در ایران

راضیه سادات سیدخراسانی^۱

(تاریخ دریافت: ۹۹/۵/۱۵؛ تاریخ پذیرش: ۹۹/۹/۱۹)

چکیده

دائرةالمعارف لایدن به سر ویراستاری خانم جین دمن مک اولیف در قالب ۶ جلد و حدود هزار مقاله تنظیم شده است. چاپ آن از سال ۲۰۰۱ م از سوی انتشارات بریل شهر لیدن هلند آغاز شد و در سال ۲۰۰۶ م با چاپ جلد ششم پایان یافت. مدخل‌های لایدن چندین سال پس از نگارش به زبان فارسی ترجمه شدند. با توجه به این مهم که بیش‌تر نویسندگان این دائرةالمعارف غیر مسلمان هستند، برخی از مطالب صاحبان مدخل‌ها مورد تأیید مسلمانان نیست. این امر موجب شده طی سال‌های مختلف با نقدهای زیادی روبرو شود که تاکنون بیش از ۶۰ مقاله در نقد این دائرةالمعارف در ایران یافت شده است و در آینده تعداد آن بیش‌تر هم خواهد شد. افزون بر آن مذهب نویسندگان مسلمان لایدن، سنتی است که موجب شده مدخل‌های لایدن بر اساس منابع اهل تسنن نوشته شود. این مقاله، به شمارش مقالات نقد شده بر لایدن در ایران پرداخته و ضمن توضیح اندکی پیرامون این مقالات، آن‌ها را معرفی می‌کند. هدف نگارنده بیان این مهم است که اگر سر ویراستار محترم در نگارش این دائرةالمعارف از پژوهش‌گران مهم اسلامی بهره می‌برد، با توجه به فراوانی آنان که مقاله به آن پرداخته است، خطاهای کمتری در آن رخ می‌داد. چرا که عمده اشکالات این دائرةالمعارف عدم تتبع جامع و کامل، آشنا نبودن به برخی منابع مهم، اکتفا کردن به منابع اهل سنت و کم‌توجهی به منابع شیعی و بهره نگرفتن از روایات اهل بیت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله است. البته در مواردی نگارش مدخل با غرض و سوء نیت انجام شده است.

کلیدواژه‌ها: دائرةالمعارف قرآن، لایدن، جین دمن مک اولیف.

معرفی

نگارش دائرةالمعارف لایدن ابتدا در هلند و به وسیله جین دمن مک اولیف و چند تن دیگر از قبیل کلودزیلیو از فرانسه، ویلیام گراهام از آمریکا، وداد قاضی از شیکاگو، آندرو رپین از کانادا آغاز شد؛ نصرحامد ابوزید، محمد ارکون، گرهارد بورینگ (آمریکا)، جرالدهاوتینگ (انگلستان)، فرد لیمهاوس (هلند)، آنگلیکا نیورت (آلمان) هیئت مشاوران ارشد آن بودند؛ این اثر در پنج جلد با هدف پدیدآوردن بهترین یافته‌های قرآنی در مدخل‌های گوناگون تدوین یافت؛ سپس در یک جلد به انواع نمایه‌ها مانند نام مدخل‌ها و معرفی نویسندگان همکار پرداخته شده‌است؛ این دائرةالمعارف در سال ۱۹۹۳ میلادی شروع و جلد اول آن در سال ۲۰۰۱ از سوی انتشارات بریل چاپ شد. لازم به توضیح است که تاکنون کسی به معرفی نقدهایی که در ایران بر دائرةالمعارف لایدن نوشته شده‌است؛ نپرداخته‌است و این نگارش اولین نگارش در خصوص معرفی نقدها به دائرةالمعارف لایدن است.

معرفی مقالات

۱- ارزیابی مدخل «خانواده» از دائرةالمعارف قرآن لایدن، فتاحی‌زاده، فتحیه؛ شبانی،

اعظم‌سادات

این مقاله به نقد مدخل خانواده نوشته آونر گیلادی (Avner Giladi) پرداخته‌است. نویسندگان مقاله ابتدا به نقاط مثبت و منفی این مدخل پرداخته‌اند. سپس به نقد این مدخل مبنی بر نادیده گرفته‌شدن شرایط زن پیش از ظهور اسلام اشاره کرده‌اند. براین اساس به دلیل بیان نادرست جایگاه خانواده و زن و اسلام بدون توجه به نگرش واقعی قرآن نسبت به زن، براین مدخل نقد وارد است.

۲- ارزیابی مدخل «سجع» از دائرةالمعارف قرآن لایدن، فتاحی‌زاده، فتحیه؛ افسردیر،

حسین؛ بن‌زاده، راضیه

نویسنده مدخل سجع، مستشرقی به نام دوین جی استوارت است. وی قرآن را دارای سجع به معنای خاصی دانسته و مدعی است که در آیاتی از قرآن به دلیل رعایت سجع، از سبک ادبی متداول عدول شده‌است. مقاله نام‌برده نقدهایی بر نویسنده مدخل سجع وارد کرده‌است؛ از جمله، نداشتن تعریفی منطقی از سجع و ویژگی آن، همسان‌پنداری سجع قرآنی با سجع کاهنان،

همسان‌پنداری قرآن با شعر، بی‌دقتی در ذکر برخی نمونه‌ها. ناآشنایی نویسنده این مدخل با ادبیات عرب باعث خطای او شده و به عدول قرآن از قواعد ادبی نظر داده است. درحالی که قرآن وحیانی و براساس قواعد زبانی نازل شده‌است.

۳- ارزیابی مقاله شفاعت در دائرةالمعارف قرآن لایدن، زرسازان، عاطفه؛

این مقاله، مدخل شفاعت اثر والری‌جف هافمن را بررسی و نقد کرده‌است. این مقاله ثابت می‌کند، نظریات هافمن برگرفته از منابع متعدد و معتبر اسلامی نیست و تنها متأثر از مبانی فکری گروهی از اسلام (اهل تسنن) است پس عمیق و قابل‌اعتماد نیست و تنها با تتبع اندک و سطحی، نظریات نادرستی درباره شفاعت داده که مخالف دلالت‌های قرآنی و احادیث قطعی صادر شده در این زمینه است.

۴- ارزیابی و نقد مدخل جنسیت از دائرةالمعارف قرآن لایدن، فتاحی‌زاده، فتحیه؛ افسردیر،

حسین

این مقاله به ارزیابی مدخل «جنسیت» اثر مارگوت بدران پرداخته‌است. عمده نقدها در این مقاله به مبانی فکری نویسنده مرتبط است. وی تفاوت‌های رفتاری زن و مرد را ناشی از فرهنگ جوامع اسلامی و دین اسلام می‌داند. از این‌رو، جایگاهی برای تفاوت‌های زیستی در پی‌ریزی احکام قائل نیست. اشکال مبنایی دیگر آن است که نویسنده معتقد به نواندیشی در احکام مربوط به زن و مرد است و مواردی چون قوامیت را محدود به رفع نیازهای مادی زن و آن هم تنها در دوران بارداری می‌داند. درحالی‌که تفاوت‌های زن و مرد ریشه در نظام تکوین دارد و براین اساس احکام متفاوت برای آنها وضع شده‌است.

۵- آسیب شناسی پژوهش یوری روبین درباره بنی‌اسرائیل، رضایی‌هفتاد، حسن؛

شاه‌محمدی، مهدی

نویسنده مدخل بنی‌اسرائیل، یوری روبین^۱ است. در مقاله‌ای که در نقد پژوهش‌های یوری روبین نوشته شده؛ ابتدا به معرفی شخصیت وی و آثارش پرداخته، سپس گزارشی از محتوای مقاله «بنی‌اسرائیل» ارائه شده‌است. در این گزارش به مباحثی چون: الف) بنی‌اسرائیل در کتاب مقدس، ب) خروج از مصر، ج) گناهان بنی‌اسرائیل، د) بنی‌اسرائیل پرهیزگار، ه) مسلمانان و بنی‌اسرائیل

در قرآن، و) شیعه و بنی اسرائیل در قرآن پرداخته شده‌است. استفاده از منابع شیعی از محاسن این مقاله است. اما برداشت نادرست رویین از برخی آیات، سبب شده تا وی به پاره‌ای اشتباهات درباره بنی اسرائیل دچار شود که از اعتبار پژوهش او می‌کاهد.

۶- بازخوانی انتقادی رویکرد استشراقی به مفهوم شناسی «اهل‌بیت» (نقد مقاله «اهل‌بیت» در

دائرةالمعارف قرآن لایدن)، محمدی، مسلم؛ رضایی هفتادار، حسن؛ رحیمی ثابت، زینب؛

این مقاله به معرفی و نقد مقاله «اهل‌بیت» اثر موشه شارون، می‌پردازد. اثر شارون دارای قوت و ضعف‌های متعددی است. مفهوم‌شناسی واژه «اهل» در قرآن، ذکر حدیث سفینه، بیان آیات مشتمل بر اهل‌بیت و معرفی حدیث کساء ذیل آیه تطهیر، از نکات مثبت مقاله شارون و مفهوم‌شناسی ناقص واژه «اهل‌بیت» انطباق آن مفهوم بر قبیله قریش، تحلیل نادرست از برخی روایات و تفسیری مبهم از پیام سیاسی حدیث کساء از جمله ضعف‌های مقاله شارون است. عدم اشراف به همه منابع معتبر اسلامی مربوط به اهل‌بیت به‌ویژه منابع شیعی، دلیل اشتباهات غیرقابل اغماض شارون شده‌است.

۷- بررسی ازدواج موقت در دائرةالمعارف قرآن لایدن، کریمی‌نیا، محمدمهدی

در این مقاله، ابتدا متن مدخل ذکر شده سپس به تفسیر علامه طباطبایی از آیه متعه (ازدواج موقت)، اختلاف شیعه و سنی درباره آیه متعه (ازدواج موقت)، اجماع علما در خصوص متعه، روایات متعه (از دیدگاه شیعه) اشاره شده‌است. در نهایت به اشکالات این مدخل پاسخ‌داده‌است. این مدخل اگرچه به منابع شیعی نیز مراجعه کرده اما صرفاً گزارش بوده و آنها را تصدیق نکرده و در جاهایی با زبان طعن به توضیح متعه پرداخته‌است. درحالی‌که مشروعیت و صحت این حکم در منابع فقهی شیعی مسلم است.

۸- بررسی پژوهش مایکل سلز درباره «معراج» رضایی هفتادار، حسن؛ فاطمی، سیده معصومه

در این مقاله ابتدا زندگی‌نامه مایکل سلز^۱ بیان شده سپس به محتوای مقاله «معراج» و امتیازات و کاستی‌ها و ضعف‌های مدخل اشاره شده‌است. زیرا سلز می‌گوید؛ پیامبر جز قرآن هیچ معجزه‌ای نداشت. نویسنده مقاله به معجزاتی چون معراج پیامبر ﷺ و شق القمر اشاره می‌کند در ادامه به نقد دیدگاه او پرداخته می‌شود. سلز معراج را خواب می‌داند و می‌گوید معلوم نیست که شب قدر

^۱ Michael Sells

جبرئیل پایین می‌آید یا قرآن! این نیز از نقاط ضعف مقاله اوست. زیرا براساس منابع اسلامی، معراج خواب نبود و وی بدون توجه به کتب روایی به اظهارنظر درباره اسلام پرداخته است.

۹- بررسی تقدیر در دائرةالمعارف قرآن لایدن، حسینی، راضیه

در این مقاله ابتدا مدخل تقدیر که نوشته سابین اشتمیت^۱ است ترجمه شده سپس به نقد و بررسی آن پرداخته می‌شود. نویسنده برای نقد مدخل، ابتدا به بررسی مفهوم قضا و قدر، تقدیر، سرنوشت حتمی و غیرحتمی می‌پردازد در ادامه آیات قضا و قدر را ذکر می‌کند سپس به مدخل بابت ارائه تفسیری عوامانه از قضا و قدر اشکال می‌گیرد و در انتهای مقاله برای پاسخ به اشکالات مدخل به «ارتباط قضا و قدر با علم و قدرت» و «رابطه تقدیر با آزادی، اراده و تکلیف» می‌پردازد. پس این مدخل بدون مراجعه به علوم اسلامی نگاشته شده و به دلیل ضعف نویسنده در مباحث کلامی، نظرات ناصوابی در خصوص تقدیر ارائه شده است.

۱۰- بررسی دائرةالمعارف قرآن لایدن، رضایی اصفهانی، محمدعلی

این مقاله به توضیح دائرةالمعارف‌های قرآنی و در ضمن آنها به معرفی دائرةالمعارف قرآن «لایدن» می‌پردازد و نقاط قوت و ضعف کلی این دائرةالمعارف بیان می‌شود. ادعای تحقیق موشکافانه، مشکلات روش‌شناختی در معرفی تفاسیر، تکرار مطالب بی‌اساس و تهمت‌های مستشرقان گذشته نسبت به قرآن، تناقض درونی، کمبود اطلاعات لازم در یک زمینه و عدم مراجعه به منابع متعدد اسلامی و فروگذاری از منابع شیعی از جمله اشکالات کلی لایدن است.

۱۱- بررسی دو مقاله «اقتصاد» و «علم اقتصاد» در دائرةالمعارف قرآن لایدن/عبدالله سعید،

ناقد: رستم نژاد، مهدی؛ مترجم: موسوی مقدم، سیدمحمد

در این مقاله، ابتدا دو مدخل ذکر شده به فارسی ترجمه شده سپس به بیان اشکالات آن پرداخته است. اشکالاتی که بر این مدخل وارد است عبارت است از؛ تبیین نشدن واژه‌ها، آمیختن مباحث و اشکالات محتوایی، جستجوی ناقص، ادعاهای بی‌دلیل و سند.

۱۲- بررسی دیدگاه کلود ژیلیو درباره تعلیم‌دهندگان پیامبر اسلام ﷺ، معارف، مجید؛

خلیلی‌آشتیانی، سمیه

مؤلفان این مقاله در ابتدا کلود ژیلیو^۱ و آثار آن را معرفی کرده‌اند سپس به بررسی محتوایی مدخل و نقد آن پرداخته‌اند در این مدخل به گزارش‌های تاریخی درباره تعلیم‌دهندگان پیامبر ﷺ اشاره شده‌است. براساس این مقاله، موضع‌گیری و برداشت‌های ژیلیو درباره‌ی گزارش‌های تاریخی قابل نقد و خدشه است پس ادعاهای ژیلیو قابل پذیرش نیست.

۱۳- بررسی عصمت حضرت نوح ﷺ در دائرةالمعارف قرآن لایدن، زمانی، محمد حسن؛

سازندگی، مهدی

در این مقاله به معرفی نویسنده این مدخل، ویلیام ام برینر^۲ سپس محورهای این مدخل اشاره شده‌است. این مدخل نکات منفی‌ای به حضرت نوح نسبت داده و به همسر ایشان نسبت خیانت داده شده که همگی برگرفته از اسرائیلیات است و قابل خدشه است پس برداشت‌های برینر نسبت به حضرت نوح ﷺ صحیح نیست و مدخلش نیز فاقد اعتبار است.

۱۴- بررسی مسئله تحریف قرآن در دائرةالمعارف قرآن لایدن، حقانی، سکینه؛ اسکندرلو،

محمدجواد

این مقاله، به بررسی مدخل‌های Hadith And The Quran نوشته G.H.A.Guynboll و مدخل Forgery نوشته Gordan Darnell Newby و مدخل Collection Of The Quran نوشته John Burton و مدخل Revision And Alteration نوشته Shari Lowin که روایات ضعیف را مورد استناد قرار داده‌اند، پرداخته‌است. این مدخل‌ها از این طریق خواسته‌اند از اعتبار و وثاقت قرآن بکاهند که تلاش آنها بی‌نتیجه مانده زیرا مستندات آنها سست و واهی است پس نوشته‌های آنها پیرامون تحریف فاقد اعتبار است.

۱۵- بررسی مقاله «ارث» در دائرةالمعارف قرآن لایدن، فاکرمییدی، محمد

نویسنده این مقاله براین باور است که مدخل «ارث» به قلم دیوید پائوئرز، بحث نسبتاً کاملی پیرامون ارث ارائه داده و به دیدگاه‌های مختلف مذهب اسلامی اشاره کرده‌است ولی خالی از

^۱ Claude Gilliot

^۲ William m brinner

ضعف نیست. برخی برداشت‌های تفسیری نادرست از آیات، اظهار نظر براساس مبانی اهل تسنن و عدم توجه به دیدگاه فقهای شیعه و نظر مردود وی مبنی بر اقتباس قانون ارت اسلام از یهود و روم، از نقاط ضعف این مقاله است.

۱۶- بررسی مقاله «انجیل» در دائرة المعارف قرآن لایدن، کاظم شاکر، محمد؛ اسمی، صمد
نویسنده مدخل انجیل به وجود درون‌مایه‌های مشترکی بین قرآن و انجیل اذعان کرده اما کتاب مقدس را مشتمل بر پیش‌گویی‌هایی در مورد پیامبر نمی‌داند و کاربرد لفظ مفرد انجیل در قرآن و عدم اشاره به انجیل را موجب تهمت تحریف از سوی مسلمانان به مسیحیان دانسته است. درحالیکه ادعای وی صحیح نبوده و بشارت ظهور پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در فرازهایی از کتاب مقدس دلیلی بر سقم آن ادعاست. از دیدگاه قرآن، انجیل وحیی است که به حضرت عیسی شده و یکی بیش نیست. مفاهیمی مانند تثلیث، تصلیب و تقدیه که در انجیل کنونی موجود است، سندی محکم بر غیروحیانی بودن و تحریف انجیل است.

۱۷- بررسی مقاله «ترجمه‌های قرآن» از بوبتسین، رضایی اصفهانی، محمدعلی؛ بیرامی،

رقیه

در ابتدای این مقاله به معرفی نویسنده مدخل یعنی هارت بوبتسین پرداخته سپس گزیده‌ای از مدخل که در آن ترجمه‌های قرآن به زبان خارجی (انگلیسی و روسی و...) براساس قرن اشاره شده؛ ذکر می‌شود و در ادامه بررسی و نقد مقاله آغاز می‌شود ابتدا نقاط قوت بیان شده سپس نقاط ضعف مدخل ذکر می‌شود نقاط ضعف مدخل در ۸ محور ذیل بیان شده است:

۱. توجه نداشتن نویسنده به اصول، مبانی، روش‌ها و آسیب‌های ترجمه قرآن، ۲. توضیحات ناکافی درباره سیره مسلمانان بر ترجمه قرآن، ۳. معرفی ناقص فرقه احمدیه با وجود درج دیدگاه آنها درباره بخشی از آیات قرآن، ۴. عدم ارائه اطلاعات لازم در معرفی ترجمه‌های قرآن، ۵. ارائه دیدگاه‌های شاذ برخی مترجمان غربی در مورد قرآن و عدم تبیین آنها، ۶. مطابقت نداشتن کامل مطالب موجود در این مقاله با اهداف و رویکردهای دائرة المعارف لایدن، ۷. عدم ارائه کاملاً منصفانه و بی‌طرفانه مطالب از سوی نویسنده، ۸. معرفی معایب یا محاسن برخی ترجمه‌ها و عدم توجه به دیگر ویژگی‌های بارز آنها.

۱۸- بررسی مقاله «حرز» از دائرة المعارف قرآن لایدن، مسعودی، محمدمهدی

این مقاله به بررسی مدخل حرز، نوشته کاتلین مالون اوکانر پرداخته است. در این مدخل، نویسنده تعریف و مصداق محدودی از حرز ارائه کرده که از خطای فکری وی، نقصان وی در جمع‌آوری مطالب و عدم مراجعه به منابع شیعی و گاه استفاده از عقاید خرافی طبقات اجتماعی خاصی به عنوان دیدگاه اسلام و قرآن نشأت می‌گیرد. همچنین نویسنده به دلیل ناآشنایی با اصطلاحات اسلامی مانند استخاره، تعبیر خواب، طب‌النبی، این موارد را در شمار حرز وارد کرده است.

۱۹- بررسی مقاله «ربا» در دائرةالمعارف قرآن لایدن، اسکندرلو، محمджواد؛ اسمی

قیه‌باشی، صمد

نویسنده این مقاله به نقد مدخل ربا نوشته مسعود العالم چوذری می‌پردازد. در این مقاله ابتدا «پیشینه ربا در مکاتب آسمانی» مورد بررسی قرار گرفته است سپس گزیده ترجمه مدخل ذکر می‌شود و در ادامه به بررسی و نقد مدخل می‌پردازد. به این مدخل در مسائلی مانند مفهوم شناسی ربا، تعریف اصطلاحی ربا، اقسام ربا و... نقد وارد است.

۲۰- بررسی مقاله «زبور» در دائرة المعارف قرآن لایدن، موسوی‌مقدم، سید محمد؛

رضایی‌هفتاد، حسن؛ زوینی، حکیمه

مدخل زبور را شخصی به نام آری شپیرز نوشته است. شپیرز در مقاله خود به مسائلی پیرامون زبور و حضرت داوود علیه السلام پرداخته، درحالی‌که دچار اشتباهاتی در موضوعاتی نظیر مورد آزمایش قرارگرفتن حضرت داوود علیه السلام و موسیقی‌دان و پادشاه دانستن ایشان شده که حاکی از نگاه جانب‌دارانه نویسنده به مسائل و عدم توجه به دیدگاه‌های معتبر و اصیل اسلامی و استفاده از روایات ضعیف بوده که منجر به نسبت‌های ناروا به ایشان مانند نوازندگی، روابط نامشروع... شده است. وی بیش‌تر از گزارش‌های بخش نخستین تاریخ طبری که سرشار از اسرائیلیات است، بهره برده است. بنابراین مستند شپیرز تنها روایات ضعیف بوده و براساس قرآن و اسلام نبوده، از این رو مقاله وی فاقد اعتبار و ارزش است.

۲۱- بررسی مقاله «قصاص» از دائرةالمعارف قرآن «لایدن»، موسوی مقدم، سیدمحمد؛

فرحی، معصومه سادات

نویسندگان این مقاله به نقد مدخل قصاص در دائرةالمعارف لایدن می‌پردازند در ابتدا دائرةالمعارف لایدن معرفی می‌شود سپس ترجمه مقاله ذکر می‌شود و در انتها در ۱۷ بند، بررسی و نقد می‌شود از مهم‌ترین اشکالاتی که به این مدخل گرفته شده است این است که نویسنده این مدخل احاطه کامل به منابع فقهی خصوصاً منابع فقهی شیعه نداشته است او حتی به تمامی منابع اهل سنت رجوع نکرده بلکه فقط به منابع حنفی و شافعی رجوع کرده است همچنین برخی آیات بدون توجه به آیات دیگر بررسی شده است درحالی‌که برای ارائه نظر دقیق، آیات مرتبط باید به همراه هم بررسی شوند.

۲۲- بررسی مقاله ارتداد در دائرةالمعارف قرآن لایدن، رضایی هفتاد، حسن؛ عزیزاللهی،

محمد مهدی

نویسندگان این مقاله به نقد مدخل ارتداد نوشته وائل حلاق پرداخته‌اند ابتدا شخصیت حلاق و آثار او معرفی شده سپس ترجمه گزیده‌ای از مدخل «ارتداد» ذکر شده و در ادامه نکات منفی مدخل بیان می‌شود. نویسنده به مباحثی که در مدخل درباره «اصطلاحات کفر، ارتداد و فسق» و «سرنوشت اخروی مرتکبان ارتداد» و «مجازات ارتداد» نقدهایی وارد می‌کند؛ برخی مطالب بیان شده در مدخل صحیح ندانسته و نویسنده مدخل به همه منابع معتبر فقهی، به ویژه منابع فقهی شیعه، دسترسی یا اشراف نداشته است که سبب ضعف در مقاله مذکور شده است.

۲۳- بررسی مقاله پلورالیزم دینی و قرآن، نجفی، محمد جواد؛ محمدی، جواد

نویسندگان این مقاله ابتدا به معرفی اجمالی نویسندگان مدخل پلورالیزم دینی و قرآن یعنی جین دمن مک اولیف^۱ و کلیر وایلد^۲ و سپس به معرفی اجمالی مدخل می‌پردازند این مدخل در دو بخش ساختاری و محتوایی بررسی می‌شود. در بخش ساختاری نقدهایی بر مدخل وارد است که عبارت‌اند از: ۱. طولانی بودن مباحث مقدماتی از اصل موضوع، ۲. فقدان یک بررسی منسجم و جامع در مورد دیدگاه قرآن، ۳. مسلم و صحیح پنداشتن تکثرگرایی مبتنی بر نسبی‌اندیشی و

^۱ Jane Dammen McAuliffe

^۲ Clare Wilde

مقایسه قرآن با آن، ۴. عدم رعایت انصاف علمی در برخی موارد و جانب‌داری نمودن از برخی گروه‌های دینی خاص.

در بخش بررسی محتوایی نیز نقدهایی در حوزه‌های ۱- معنانشناسی مفردات ۲ - اتهام تحریف، مبالغه و توهین به قرآن برای اقناع مخاطبان خود ۳- تأکید کسب آگاهی و حیانی پیامبر^۹ از راهبان مسیحی و آموختن ایمان یهودی از کاتب خویش، ۴- تکثرگرایی، به نویسندگان مدخل وارد است در نتیجه مدخل فاقد بحث منسجم نظری است.

۲۴- بررسی مقاله جایگاه «خدیجه ع» در دائرة المعارف قرآن لایدن، آخوند، سکینه

این مقاله به بررسی و نقد مدخل «خدیجه ع» اثر باربارا فریراستواسر پرداخته است. مهم‌ترین اشکال وارد بر این مقاله لایدن نیز، عدم مراجعه نویسنده به همه منابع معتبر اسلامی و بسنده کردن به برخی منابع اهل تسنن و پاره‌ای منابع مستشرقان است. از این رو، در مورد این بانو به خطا رفته و مطالبی را ذکر کرده که با تاریخ قطعی و تفاسیر ناسازگاری دارد.

۲۵- بررسی مقاله خانواده پیامبر ص از دائرة المعارف قرآن لایدن، معارف، مجید؛

اعتصامی، سمیه‌سادات

نویسندگان این مقاله به نقد مدخل «خانواده پیامبر» نوشته «علی آسانی» می‌پردازند. در این مقاله پس از بیان توضیحاتی درباره مدخل مذکور، به نقاط قوت و ضعف آن اشاره می‌شود. از جمله ضعف‌هایی که به مدخل مذکور وارد است، مباحثی است که آقای آسانی مطرح کرده است: ۱- چرا قرآن کریم چندین بار از خانواده پیامبر سخن به میان آورده است؟ ۲- آیات مربوط به خانواده پیامبر ص در قرآن و بررسی اجمالی آن ۳- علت لعن ابولهب و همسرش در قرآن ۴- تفسیر شیعه از «ذی‌القربی» ۵- دلایل شیعیان برای تفسیر «أهل‌البیت» به «پنج تن آل عبا» ۶- بررسی محتوایی حدیث کساء ۷- بررسی شأن نزول سوره «دهر».

به این مباحث نقدهای محتوایی مختلفی وارد است. در نهایت همه مطالب مدخل قابل اعتماد

نیست.

۲۶- بررسی مقاله کشاورزی و گیاهان در قرآن دیوید وینز، رضایی هفتادر، حسن؛ همتیان،

مهدی

نقد مدخل «کشاورزی و گیاهان» نشان می‌دهد که نویسنده آن بسیاری از اصطلاحات قرآنی مربوط به کشاورزی و گیاهان را همراه با معانی آنها در مقاله خود آورده و برای هر مطلبی به آیه‌ای استناد کرده، اما میزان دقت نویسنده در ترجمه و فهم آیات قرآن اندک بوده‌است. این امر باعث شده در برخی موارد دچار اشتباه و کج‌فهمی گردد.

۳۵- حضرت فاطمه علیها السلام در دائرةالمعارف قرآن لایدن، جین دمن مک اولیف؛ مترجم:

رضایی هفتادر، حسن

این مقاله ترجمه مدخل «فاطمه» است. در این مدخل به معرفی کوتاه حضرت زهرا علیها السلام پرداخته شده و دو آیه ۳۳ احزاب و ۶۱ آل عمران را مرتبط با ایشان می‌داند. در این مدخل زنان برتر جهان معرفی شده و به شباهت حضرت فاطمه و حضرت مریم اشاره شده‌است. این مدخل تنها به برخی از آیات بسنده کرده و به دلیل ناآگاهی از مبانی شیعه برداشت ناقصی از ایشان داشته است پس این مدخل فاقد اعتبار و اتقان کافی است.

۲۷- بررسی مقاله نوح علیه السلام در دائرةالمعارف قرآن لایدن، رضایی هفتادر، حسن؛ ولیزاده،

مرتضی

مقاله نوح، نوشته برینز، نقل‌های روایی در مورد داستان نوح را به خوبی گزارش کرده‌است. وی برای اطلاعات درباره نوح، از کتاب‌های قصصی چون، قصص الانبیاء کسای، قصص طرفی اندلسی و عرائس المجالس ثعلبی بهره برده که این آثار، مشحون از اسرائیلیات بوده و فاقد اعتبار است. مشکل عمده برینز آن‌است که، وی در نقل داستان نوح، از کتب معتبر روایی و تفسیری بسیار اندک استفاده کرده و از همه مهم‌تر آنکه از منابع شیعی استفاده نکرده‌است.

۲۸- بررسی مقاله‌ی «شراب» از دائرةالمعارف قرآن لایدن، موسوی مقدم، سید محمد؛

اسفندیاری، غلامحسن؛ قائمی خرق، سید محسن

این مقاله ترجمه و نقد مقاله «شراب» است. نویسنده مقاله لایدن تعریف‌هایی از شراب و واژه‌های مرتبط با آن دارد. خلط و ابهام در مبانی و مفاهیم متعددی همچون ماهیت و مصادیق خمر (مسکرات)، اختصار و عدم تبیین مطالب؛ نظیر انحصار معنایی واژه قرآنی «اثم» به گناه و عدم ذکر معنای لغوی واژه سکر، غیراستدلالی بودن مطالب، استناد بدون وجه به برخی آیات، وجود

مطالب نادرست نظیر، تفسیر اشتباه مفهوم سکر در آیه ۶۷ نحل و عدم استفاده از منابع متنوع شیعی به علت عدم دسترسی یا تعمد، از جمله نقدهایی است که به مقاله «شراب» و دیدگاه‌های آن وارد است.

۲۹- پژوهشی نقادانه پیرامون شخصیت حضرت زهرا علیها السلام در آثار جین دمن مک اولیف ،

باعزم، محمد؛ کاظمی، نجمه

نویسندگان این مقاله ابتدا توضیحی درباره پژوهش‌های خاورشناسان ارائه می‌دهند سپس برخی از ادعاهای جین دمن مک اولیف مانند اینکه: «فاطمه علیها السلام تنها فرزند حضرت خدیجه علیها السلام و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله است» و «تعداد آیات در مورد فاطمه محدود به دو آیه تطهیر و مباحله می‌باشد» و «ادعا و اصرار شیعیان در خصوص برتری فاطمه علیها السلام ادعا و اصراری بی دلیل و سند می‌باشد زیرا در تاریخ افرادی مانند او از جمله مریم علیها السلام بوده‌اند» را بررسی و نقد می‌کنند و در نتیجه بیان می‌شود که ضروری است مسلمانان و خصوصاً شیعیان مباحث دینی را به زبان‌های خارجی منتشر کنند تا شاهد برداشت‌های نادرست و اشتباه (مانند برداشت‌های دائرة المعارف قرآن لایدن) از اسلام و تشیع نباشیم.

۳۰- تحلیل مدخل "زنان و قرآن" در دائرةالمعارف قرآن "EQ" ، نبئی، ساجده؛

جلالی‌کندری، سهیلا

این مقاله به بررسی و نقد مدخل «زنان و قرآن» اثر راث‌رود می‌پردازد. سازگاری برخی مطالب آن با قرآن و برداشت صحیح آن از آیات مشتمل برحق حیات و استقلال اقتصادی، از جمله نقاط قوت آن است و اکتفا به ظواهر آیات در برخی مواضع و عدم توجه به سیاق آیات، عدم مراجعه به تفاسیر متنوع و مختلف، بی‌توجهی به معانی لغوی واژگان و خلط آن با معنای اصطلاحی، موضع جانب‌دارانه نویسنده در برابر برخی مباحث فقهی و اجتماعی مانند تعدد زوجات و حجاب، نداشتن مطالعه گسترده و فقدان اطلاعات کافی پیرامون مباحثی مانند ارث و طلاق و بی‌اطلاعی از نظرات مختلف فقها، از نقاط ضعف آن شمرده می‌شود.

۳۱- تحلیل و بررسی دیدگاه دنیس اسپلبرگ در مورد آیات افک (النور/۱۱-۲۰) (مدخل

"عایشه" در دائرةالمعارف قرآن لایدن) ، پات، فریبا؛ رضی بهابادی، بی بی سادات

دراین مقاله نقدهایی بر اسپلبرگ وارد شده‌است. او بدون پرداختن به آیات، تنها به گزارش شأن نزول آن اکتفا کرده و این آیات را صریح‌ترین آیات در مورد عایشه می‌داند، درحالی‌که آیه ۴

سوره تحریم صراحت بیش‌تری دارد. وی هم‌چنین این آیات را بارزترین نمود اختلافات فرقه‌ای مسلمانان می‌داند، درحالی که شیعه و سنی در این خصوص اختلاف جدی ندارند. وی ادعا می‌کند شیعیان، عایشه را به زنا متهم می‌کنند که این خود اتهامی به شیعه است که نه‌تنها عایشه بلکه همه همسران انبیاء را از این عمل مبرا می‌دانند. وی تفسیر را مجالی برای اعمال تعصبات و خواسته‌های مفسر تلقی می‌کند، درحالی که تفسیر از نگاه مسلمانان دارای شرایط و ضوابط خاصی است و علائق و پیش‌دانسته‌ها در آن دخیل نیست.

۳۲- تشیع و قرآن، میخائیل براشر؛ ناقد: علی شریفی

در این مقاله ابتدا توضیحی درباره دائرةالمعارف قرآن لایدن و مقالات مهم آن داده سپس نظرات مختلف پیرامون این دائرةالمعارف بیان می‌شود. در ادامه ترجمه مدخل تشیع و قرآن میخائیل براشر آورده می‌شود و در ۱۳ بند بررسی و نقد می‌شود. براشر در این مدخل، شیعه را متهم به قبول مصحف عثمانی، اعتقاد به تحریف متن قرآن و داشتن قرآنی خاص خود متهم کرده‌است که تمامی این تهمت‌ها با مستندات محکم نفی و رد می‌شود. وی با پیش‌داوری و تکیه بر اقوال مخالفان شیعه و بدون تحقیق در منابع شیعی این اتهامات را نثار شیعه کرده که همگی باطل بوده و مدخل او فاقد اعتبار است.

۳۳- جمع قرآن، برتون، جان؛ مترجم: اسکندرلو، محمدجواد؛ ناقد: محمدحسین

نویسندگان این مقاله به بررسی و نقد مدخل جمع قرآن نوشته جان برتون^۱ پرداخته‌اند ابتدا زندگی‌نامه جان برتون معرفی می‌شود و سپس ترجمه مدخل جمع قرآن آورده و به نقد و بررسی آن پرداخته می‌شود. بیش‌تر اشکالات برتون درباره تحریف قرآن، مصحف صحابه و روایات تحریف‌نما و غیره است پس نظرات برتون از اعتبار لازم برخوردار نیست.

۳۴- حج از نگاه مستشرقان (با تأکید بر دائرةالمعارف قرآن لایدن)، علوی، سیدحسین؛

اسکندرلو، محمدجواد

«جرالد هاوتینگ» نویسنده مقالات مربوط به حج است. وی مناسک حج را با بحث قرآن و اسلام مرتبط ساخته‌است. مقاله نام‌برده به بررسی دیدگاه وی پرداخته و نقدهایی بر مبانی نظری وی مبنی بر عدم وحی‌انیت قرآن، مبانی نظری تقدم بت‌پرستی بر یکتاپرستی، منشأ طبیعی داشتن

دین و تطور و تکامل طبیعی دین توحیدی اسلام و همچنین بر پندار ناسازگاری آیات حج وارد کرده‌است. این مبانی فکری منجر به برداشت‌های اشتباه وی از اسلام و قرآن شده‌است.

۳۶- خانواده و اهل بیت پیامبر ﷺ، صالح آسانی، علی عبدالله؛ شارون، م؛ ناقد: ایازی، سید

محمد علی؛ مترجم: کلیا، روح‌الله

این مقاله به نقد مدخل خانواده پیامبر The Family Of The Prophet از علی عبدالله صالح آسانی و مدخل اهل‌البیت People Of The House از شارون می‌پردازد. ابتدا ترجمه هر دو مقاله ذکر می‌شود سپس به نقد و بررسی آن‌ها و بیان اشتباهات و خطاهای آن‌ها پرداخته می‌شود. استناد به منابع ضعیف و منابع غیرشیعی از مهم‌ترین اشکالات این مدخل است که نویسنده مقاله به طور مبسوط به بیان اشکالات مدخل می‌پردازد.

۳۷- خاورشناسی و دائرةالمعارف قرآن لایدن، اقبال، مظفر

ابتدا به معرفی دائرةالمعارف لایدن سپس به نقد نحوه انتخاب مدخل‌های آن پرداخته و می‌گوید چرا دائرةالمعارف لایدن در مورد «الله» مدخل ندارد، اما یک مدخل به ادبیات آفریقا اختصاص یافته‌است. او در ادامه به منابع استفاده شده در دائرةالمعارف قرآن نقدهایی وارد می‌کند و می‌گوید برخی از نویسندگان غیرمسلمان آشنایی کمی با منابع اسلامی داشته‌اند.

۴۸- نقد پژوهش شاک درباره «آدم و حوا»، رضایی هفتادر، حسن؛ یوسفی، کوثر؛

صنعت‌گر، سمانه

نویسندگان این مقاله مدخل «آدم و حوا» را که نوشته کرنلیا شاک Cornelia Schock است نقد و بررسی می‌کنند ابتدا شاک را معرفی کرده سپس خلاصه‌ای از مدخل «آدم و حوا» را می‌آورند و در ادامه اشکالات شاک را در مباحثی چون: ۱. اشتباه در تکرار کلمه آدم در قرآن، ۲. مجادله فرشتگان به دلیل سزاواری آنان بر خلافت، ۳. معنای خلیفه، ۴. آفرینش حوا از دنده استخوان آدم، ۵. سرپیچی از دستور خداوند، بیان می‌کنند. شاک نیز مانند بسیاری از مؤلفان لیدن از منابع شیعی استفاده نکرده‌است که یکی دیگر از نقدها بر اوست.

۸- دائرةالمعارف قرآن لایدن، امتیازات و چالش‌ها، معارف، مجید

در این مقاله ابتدا توضیحی درباره دائرةالمعارف لایدن ارائه شده، سپس برخی امتیازهای این دائرةالمعارف مانند تتبع وسیع در منابع اسلامی و غربی بیان می‌شود و در ادامه اشکالاتی مانند حضور نگاه و بینشی عهدینی به نگارش و تحلیل مدخل‌های قرآنی، برداشت‌های نادرست از آیات

و روایات و غیره به آن گرفته می‌شود. در نهایت برخی از مطالب این دائرةالمعارف غیرقابل اعتماد و ناصحیح معرفی می‌شود.

۳۹- سیره و قرآن، راون، وین؛ نیل‌ساز، نصرت

این مقاله ترجمه مقاله سیره و قرآن وین راون در دائرةالمعارف قرآن لایدن بوده و نقدی برآن وارد نشده‌است. راون در مقاله خود به معرفی کهن‌ترین منابع سیره، معرفی نام راویان مشهور، نقش متون سیره در تفسیرقرآن و گونه‌شناسی متون سیره پرداخته‌است.

۴۰- علم و قرآن، نویسنده: احمد دلال، ترجمه: محمد جواد اسکندرلو ناقد: رضائی

اصفهانی، محمدعلی

مدخل «علم و قرآن» لایدن، اثر «احمد دلال» دربردارنده گزارشی از تاریخچه مباحث «قرآن و علم» و ارائه رویکردهای قدیمی و جدید به این مبحث است. وی نظرات دانشمندانی مانند ابوریحان بیرونی، غزالی، فخررازی و... را گزارش کرده و پنداشته این مفسران به جدا انگاری قرآن و علم معتقد بودند. سپس دیدگاه‌های اسدآبادی، سیرسیداحمدخان هندی، طنطاوی، موریس بوکای و... را بیان می‌کند که به طرح سازگاری قرآن و علم و بیان اعجازهای علمی پرداخته‌اند. درحالی‌که به دلیل عدم مراجعه به منابع متعدد و معتبر، گزارش تاریخی وی ناقص بوده و برداشت نویسنده از شیوه مفسران قدیمی (جدا انگاری قرآن و علم) مخدوش است.

۴۱- فقه و قرآن نویسنده: پروفیسور وائل حلاق ترجمه: سید حسین علوی، ناقد:

فاکرمیدی، محمد

این مقاله ابتدا به معرفی وائل حلاق^۱ پرداخته سپس ترجمه گزیده‌ای از مدخل فقه و قرآن نوشته حلاق را می‌آورد. به این مدخل نقدهایی از جمله؛ یک‌سویه نگری (استفاده از منابع اهل سنت و استفاده نکردن از منابع تشیع)، مشخص کردن دقیق تعداد آیات الأحکام، توجه ضمنی (توجه کم) قرآن به فقه، تکثرگرایی دینی، پیروی از عرب پیش از اسلام (در مسائل فقهی) وارد است.

۴۲- قرائت‌های قرآن - ترجمه مقاله قرائت‌های قرآن در دائرة المعارف قرآن لایدن به

ضمیمه نکاتی چند، نجفی، روح الله؛ نجفی، محمد

این مقاله ترجمه مدخل قرائت‌های قرآن لایدن است. مقاله لایدن درصدد بوده تا تصویری نسبتاً جامع از پدیده اختلاف قرائت نمایش دهد. از این رو وارد عرصه داوری نشده و تلاش کرده تا صرفاً مشاهدات خود را از یک پدیده تاریخی توصیف کند. بنابراین مقاله‌اش چندان قابل نقد نیست. با این وجود، نکات چندی قابل ذکر است. از جمله اینکه مؤلف مقاله لایدن قائل به نبود هرگونه توضیح در روایت‌های گزارشگر اختلاف قرائت در عهد پیامبر ﷺ است در حالی که نوعی توضیح مجمل مانند جواز اختلاف قرائت در صورت عدم دگرگونی معنا به چشم می‌خورد.

۴۳- متکلمان شیعی و گسترش علم کلام در دائرة المعارف قرآن لایدن، بهشتی مهر، احمد

بر اساس این مقاله، مدخل‌های مختلفی در لایدن به مباحث کلامی پرداخته است ولی در آنها به نقش مهم شیعه که گسترش‌گر علم کلام است، اشاره نشده زیرا اغلب اینان در نگارش‌های خود بر منابع اهل تسنن متمرکز بوده‌اند. البته مستشرقان نظریه‌های جدیدی در کلام را به شیعیان منسوب دانسته‌اند. از جمله، مباحث امامت و شرایط امام مانند، عصمت، علم لدنی، نصب الهی و وصایت امام و هم‌چنین آموزه مهدویت و غیبت امام دوازدهم.

۴۴- بررسی و نقد اثرپذیری قرآن از تورات و انجیل در دائرة المعارف قرآن لایدن)

(EQ)، علی خراسانی

در این مقاله به دیدگاه اقتباس قرآن از تورات و انجیل در لایدن پرداخته و به لحن نرم آن نسبت به این موضوع و به وجود شباهت‌های قرآن و کتاب مقدس در برخی مقاله‌های لایدن اشاره می‌کند. اگرچه لایدن برای جذب مخاطبان خود به خصوص مسلمانان مقاله‌ای مجزا به اقتباس قرآن از کتب پیشین اختصاص نداده است اما پرواضح است؛ با توجه به مقالات دیگر آن، دیدگاه اقتباس به خواننده القاء می‌شود پس این رویکرد لایدن مبنایی نبوده و تنها روشی برای اظهار موضع بی‌طرفانه برای خود بوده است.

۴۵- معرفی و نقد ترجمه دائرة المعارف قرآن لایدن، طباطبایی، محمدعلی

این مقاله با مروری بر بعضی از مهم‌ترین مدخل‌های ترجمه شده، به معرفی نقاط قوت و ضعف موجود در ترجمه دائرة المعارف لایدن می‌پردازد.

۶۶- معرفی و نقد دائرةالمعارف قرآن لایدن، مک اولیف، جین دمن؛ مترجم: اسکندرلو،

محمدجواد

در این مقاله آقای اسکندرلو ابتدا به معرفی دائرةالمعارف قرآن لایدن می‌پردازد سپس به معرفی تعدادی از مدخل‌های این دائرةالمعارف پرداخته است و در ادامه آن‌ها را نقد می‌کند برخی از مدخل‌هایی که معرفی می‌شود عبارتند از: جمع قرآن، تحریف، تقلید ناپذیری یا اعجاز، واژگان دخیل در قرآن و غیره. اشکالاتی هم که آقای اسکندرلو به دائرةالمعارف قرآن لایدن می‌گیرد این است که حجم مطالب مدخل با هم متناسب نیستند برخی مدخل‌ها ارتباطی به قرآن ندارند. برخی مدخل‌ها منصفانه و برخی از آن‌ها مغرضانه نوشته شده است.

۶۷- مقایسه و نقد دائرةالمعارف‌های قرآنی معاصر، رضایی اصفهانی، محمدعلی

در این مقاله به معرفی، مقایسه و نقد سه دائرةالمعارف بزرگ معاصر می‌پردازد؛ یعنی دائرةالمعارف لایدن، دائرةالمعارف قرآن کریم مرکز فرهنگ و معارف قرآن و دانشنامه قرآن‌شناسی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی و به این نتیجه دست می‌یابد که هر یک نقاط ضعفی دارند ولی از میان آنها دائرةالمعارف قرآن کریم و دانشنامه قرآن‌شناسی، نصاب لازم را کسب کرده ولی لایدن نصاب علمی لازم را تاکنون نداشته است.

۶۸- نقد دائرةالمعارف قرآن لایدن براساس آراء و مبانی شیعه، مؤدب، سیدرضا؛

موسوی‌مقدم، سیدمحمد

ابتدا به معرفی دائرةالمعارف و برخی نویسندگان مطرح آن می‌پردازد سپس اهداف خاورشناسان از تألیف دائرةالمعارف لایدن مطرح می‌شود و بعد به نقد و بررسی آن پرداخته می‌شود اول نکات مثبت و بعد نکات منفی آن بیان می‌شود و در نهایت، برخی از مطالب این دائرةالمعارف ناصحیح و غیرقابل اعتماد معرفی می‌شود.

۶۹- نقد روایت «طائر» در مدخل «شاهد» دائرةالمعارف قرآن لایدن، اخوان مقدم، زهره؛

تقوی فردود، نعیمه

«ویم ریون» در مدخل «شاهد» درباره منزلگاه شهیدان، نظراتی را مطرح و تحلیل کرده است. ریون در خصوص جایگاه شهدا پس از شهادت به دیدگاه خاصی براساس روایات «طائر» ملتزم شده که در این مقاله از طریق عقلی، نقلی و تاریخی نقد شده است. این روایات به دلیل هماهنگی با مسئله مردود تناسخ، تناقض با روایات دال بر جسم مثالی، منافی با جایگاه و کرامت شهید و به

دلیل داشتن آثاری از عقاید انحرافی فرقه زیدیه، ساختگی و جعلی است. از این رو مستندات ریون قابل خدشه و دیدگاه وی مردود است.

۵۱- نقد مقاله «متشابه» از دائرةالمعارف قرآن لایدن، متقی‌زاده، عیسی؛ قندالی، فاطمه

نویسنده مدخل «متشابه» مستشرق یهودی به نام خانم لی‌کینبرگ است که در این مقاله، نقد می‌شود. در این مقاله ابتدا متشابه در لغت و اصطلاح بررسی شده سپس گزارشی از مدخل «متشابه» در دائرةالمعارف قرآن لایدن آمده است. نقاط قوت مقاله در مباحثی چون عنوان مناسب برای مقاله، مستند بودن مطالب، لحن گزارشی، ترجمه مناسب آیات قرآن کریم و غیره معرفی می‌شود. نقاط ضعف مدخل نیز در مباحثی چون جامع نبودن مطالب و نپرداختن به مسائل مهم در بحث «تشابه»، جامع نبودن منابع مورد استفاده، اشکال در تعاریف اصطلاحی، خلط میان متشابه لفظی و متشابه معنایی، ذکر مصادیق نادرست برای آیات متشابه، عوامل و فواید وجود آیات متشابه، جواز تفسیر آیات متشابه بیان شده است. در نهایت مطالب این مدخل ناصحیح و غیرقابل اعتماد است.

۵۲- نقد مقاله تشیع و قرآن بارآشر در دائرةالمعارف قرآن لایدن، کریمی، محمود؛ سلمان

نژاد، مرتضی؛ نیک‌روش، محمدجواد

در این مقاله آمده است؛ بارآشر با تأکید بر برخی اقوال ناصواب و برجسته‌نمودن بعضی از فرقه‌های نادر و حتی مطرود شیعه، درصدد ارائه تصویری غیرواقعی از نگاه شیعه پیرامون قرآن-کریم است. وی در این مقاله با مبنا قراردادن اصل تحریف قرآن از دیدگاه شیعه و استناد به برخی تفاسیر روایی که محل تأمل هستند، دیدگاه شیعه نسبت به قرآن را مورد تحریف قرار داده است که با توجه به سابقه مطالعات قرآنی وی، این امر بعید بوده یا دچار غرض‌ورزی نسبت به شیعه است و به شیعه در این مقاله اجحاف شده است.

۵۳- نقد و بررسی دیدگاه رضوی فیزر درباره «جنگ‌ها و لشکرکشی‌های پیامبر ﷺ» در

دائرةالمعارف لایدن، قطبی، زهرا؛ نبوی، سیدمجید

این مقاله به نقد و بررسی مدخل جنگ‌ها و لشکرکشی‌های پیامبر در لایدن پرداخته و با توجه به قرآن، روایات و شواهد تاریخی به این نتیجه رسیده است که قضاوت رضوی فیزر و دیگر هم‌فکرانش مبنی بر جنگ‌طلب بودن پیامبر ﷺ کاملاً نادرست بوده و مبنای عقلی و نقلی ندارد.

عدم مراجعه خاورشناسان به منابع معتبر و عدم تطبیق صحیح روایات با آیات، از جمله دلیل‌های این خطای فکری است.

۵۴- نقد و بررسی دیدگاه ویم ریون درباره «مصادق‌های شهادت» در مدخل دائرةالمعارف

قرآن لایدن، اخوانمقدم، زهره؛ تقوی فردود، نعیمه

در این مقاله پس از بررسی مصادق‌های شهادت، که ریون در مدخل «شهید» بیان کرده، آنها را با دلایلی نادرست دانسته‌است. نادیده گرفتن جایگاه شهید، محدودیت و ضعف منابع، ارائه استدلال‌ها و استنتاج‌های نادرست، نبود جامع‌نگری در بررسی یک موضوع و مطلق‌انگاری مصادق‌های شهادت از جمله دلایل نادرستی این مدخل است. این خطای فکری ریون به دلیل عدم مراجعه به منابع معتبر و دست اول اسلام است.

۵۵- نقد و بررسی مقاله «تورات» در دائرةالمعارف قرآن لایدن ناقد: خداپرست، زهرا

نویسنده این مقاله، مدخل تورات نوشته کامیلا پی، آدنج C.adang را نقد کرده‌است در این مقاله ابتدا ترجمه مدخل سپس بررسی و نقد آن آمده‌است که در دو محور نقد ساختاری و نقد محتوایی ارائه شده‌است. در بخش ساختاری به ضعف منابع و عدم تنوع آنها و نیز ذکر مطالب حاشیه‌ای در متن نقد وارد می‌کند و در بخش محتوایی تناقض‌گویی‌های نگارنده را آشکار می‌سازد. عدم تتبع کافی و عدم مراجعه به منابع مهم اسلامی از جمله نقدهای وارد بر این مدخل است.

۵۶- نقد و بررسی مقاله «کیهان‌شناسی» دائرةالمعارف لایدن ناقد: اسکندرلو، محمدجواد؛

پوران، حسین

نویسندگان این مقاله، مدخل کیهان‌شناسی نوشته پروفیسور انگلیکا نیورث neuwirth را بررسی و نقد کرده‌اند ابتدا به معرفی زندگی نامه نویسنده مدخل پرداخته‌اند سپس به بررسی و نقد آن پرداخته می‌شود. در مورد نقد این مدخل می‌توان گفت؛ نویسنده سریعاً وارد بحث انسان‌شناسی شده و بحث کیهان‌شناسی تبدیل به انسان‌شناسی شده و در تعریف کیهان‌شناسی، جزئیات و تفصیل و دامنه آن ذکر نشده‌است. بنابراین برخی مطالب این مدخل صحیح نیست و نمی‌توان به آن اعتماد کرد.

۵۷- نقد و بررسی مقاله جهاد از دائرة المعارف قرآن لایدن ناقد: مرادخانی، احمد

نویسنده این مقاله، مدخل جهاد نوشته الالاند- تاسرون را نقد و بررسی می‌کند و پس از ترجمه به نقد و بررسی مدخل پرداخته است نقدها در ۶ محور زیر ارائه می‌شود: ۱. عدم توجه به منابع شیعی و ارائه نگاه یک‌سویه و ناقص، ۲. آشنا نبودن با مطالعات لغوی و قرآنی، ۳. رجوع به کتاب‌های غیرلغوی، ۴. کاوش نکردن درباره واژه‌های مرتبط با جنگ، ۵ - چگونگی مفهوم‌شناسی جهاد در مقاله جهاد، ۶. مبهم بودن نظریه جنگ در قرآن.

مقاله جهاد دارای نقاط قوت و ضعف است، ولی در مجموع نویسنده به خاطر ضعف در منابع مطالعاتی و قواعد تفسیری نتوانسته است نظریه جهاد در قرآن را به خوبی درک و تصویر کند.

۵۸- نقد و بررسی مقاله عصمت از دائرة المعارف قرآن لایدن بر اساس آراء و مبانی

شیعه، رضی بهابادی، بی بی سادات؛ جواندل، نرجس

مقاله نام‌برده به بررسی انتقادی مقاله «عصمت» اثر پالای واکر می‌پردازد. اشکالاتی که بر مقاله لایدن وارد شده عبارت است از: عدم استفاده از منابع دست اول و منابع شیعی، استفاده محدود از آیات قرآن، دانستن شیعه به عنوان مدعی اندیشه عصمت با دلایل بی‌اساس و عدم تتبع در آیات مرتبط با عصمت و بی‌توجهی به منابع شیعه و حتی سنی، درک نادرست نویسنده از عصمت به عنوان لطف‌الهی و عدم فهم صحیح از پدیده وحی آنچنان که مورد قبول اسلام است.

۵۹- نقد و بررسی میزان هم آوایی مدخل "آیات شیطانی" با منابع اهل سنت در

دایره‌المعارف لایدن، فرضی، مریم؛ همامی، عباس

«شهاب احمد» با توجه به منابع تفسیری و روایی اهل تسنن به بررسی تاریخ افسانه غرائق پرداخته است. البته وی شیعه را از اتهام پذیرش این قصه جعلی به دلیل اعتقاد به اصل آموزه عصمت مبرا می‌داند. این نقطه قوتی است که در این مقاله به آن اشاره شده است. نقاط ضعف مقاله «شهاب احمد» عبارت‌اند از: ابهام در برخی مواضع و نتایج، حاکم‌شدن پیش‌فرض‌های ذهنی شهاب‌احمد در مقاله و بهره‌گیری وی از منابع سنی در تحقیقات خود.

۶۰- نقد و تحلیل مقاله «عایشه» در دائرة المعارف قرآن لایدن، کریمی، محمود؛ فراستی،

امیرحسین

این مقاله به بررسی مقاله عایشه، نوشته دنیس اسپلبرگ که مربوط به آیه افک و جنگ جمل است، می‌پردازد. این مقاله با بررسی دقیق مقاله عایشه به این نتیجه می‌رسد که، اسپلبرگ چهره‌ای از عایشه به تصویر می‌کشد که برآیند یک منقبت دروغین و یک واقعه حقیقی است که هم کمال مطلق و هم خباثت مطلق را از او دور می‌سازد. از این رو شایسته بود مؤلف با تتبع وسیع‌تری در آثار متقدم شیعه و اهل تسنن و اخذ اقوال مورد اتفاق، ابعاد بیش‌تری از ولادت تا درگذشت وی را مورد توجه قرار می‌داد تا تصویر واقع‌بینانه‌تری از وی ارائه می‌شد.

۶۱- نقدی بر دائرة المعارف قرآن، لایدن، زمانی، محمدحسن

این مقاله چهار بخش دارد در بخش اول به معرفی اجمالی عناوین و مدخل‌های دائرة المعارف پرداخته، در بخش دوم ویژگی‌های مثبت دائرة المعارف بیان می‌شود. در بخش سوم به نارسایی‌ها و اشتباهات دائرة المعارف اشاره می‌شود و در بخش چهارم به بیان غرض‌ورزی‌های نویسندگان دائرة المعارف پرداخته می‌شود.

۶۲- بررسی هم‌آوایی شبهات دائرة المعارف قرآن لایدن و تفاسیر اهل سنت، رستمی،

احترام

نویسنده در این مقاله به بررسی تفاسیر اهل تسنن و نظرات مستشرقان که در دائرة المعارف قرآن لایدن منعکس شده، به صورت تطبیقی پیرامون موضوع تعامل پیامبر ﷺ با اسیران پرداخته و به این نتیجه می‌رسد که تکیه بر مبانی کلامی برخی فرق اهل تسنن و نقل روایات ضعیف زمینه‌ساز نظرات ناصواب مستشرقان درباره پیامبر اکرم ﷺ شده است و غفلت از آموزه‌های اهل بیت و عدم توجه به منابع شیعی، سبب لغزش‌هایی در ترسیم شخصیت پیامبر ﷺ در لایدن شده است.

۶۳- نقد دیدگاه یوری روبین درباره نام‌ها و القاب پیامبر ﷺ، رضایی هفتادار، حسن و

همتیان، مهدی.

نویسندگان در این مقاله در نقد مدخل «محمد» از دایره‌المعارف لایدن به این نکات اشاره کرده‌اند: روبین در تحقیق خود دچار نوعی بی‌دقتی و یا تسامح شده است. وی به نامی از حضرت اشاره نکرده و در مورد انتساب لقبی مشهور به ایشان، تردید می‌کند. همه بیانگر این است که

روبین به اصول تحقیق درباره دین و زبان توجه وافى نداشته و نسبت به دیدگاه متخصصان عرب‌زبان بی‌تفاوت بوده‌است.

۶۴- بررسی مدخل «نسخ» در دائرةالمعارف قرآن لایدن، قیه باشی، صمد اسمی و تقی

زاده، علی

نویسندگان در این مقاله به بررسی مقاله «نسخ» در دایره‌المعارف قرآن لایدن، اثر جان برتون پرداخته‌اند. وی با استناد به احادیث ساختگی، اسرایلیات و دیدگاه سطحی برخی نویسندگان سعی کرده از «نسخ» برای وقوع تحریف در قرآن و وجود تعارض و تناقض در میان آیات استفاده کند و در نهایت غیر وحیانی بودن قرآن را نتیجه‌گیری کند. درحالیکه بر دیدگاه جان برتون اشکالاتی از قبیل مراجعه به منابع جعلی و عدم مراجعه به منابع معتبر و دیدگاه اهل بیت علیهم‌السلام، وجود پیش‌فرض‌های نادرست در تفسیر آیات و عدم آگاهی لازم از مباحث علوم قرآنی وارد است.

۶۵- بررسی مقاله «نکاح و طلاق» از دائرةالمعارف قرآن لایدن، موسوی مقدم، سید محمد

و مدرسی مصلی، سیده منصوره،

در این مقاله به بررسی «نکاح و طلاق» اثر هارالد موتسکی پرداخته و مدعی شده وی در بخشی از مقاله خود راه صواب را پیش گرفته و نتایج صحیحی ارائه کرده اما در بیان احکام و قوانین مرتبط با نکاح نتوانسته تصویر صحیح و جامعی از قوانین اسلام در این زمینه را برای خواننده ترسیم کند زیرا به اختلاف مذاهب توجه نکرده و به خطا رفته است. در این مدخل نیز نقیصه‌ی عدم توجه به آثار مذاهب اسلامی و عدم تتبع در آموزه‌های اهل بیت که مفسران واقعی قرآن پس از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم هستند، به چشم می‌خورد.

۶۶- بررسی مقاله هجرت از دائرةالمعارف قرآن لایدن، جلالی کندری، سهیلا و

پورکاوایان، زینب

براساس این مقاله، مدخل «هجرت» اثر محمد الفاروق از محاسن و معایب متفاوتی برخوردار است اما در نگاه کلی این اثر به‌دوراز تعصب است. بیان گویا، صحت ارجاع آیات و بررسی دقیق لغوی از نقاط قوت آن و عدم بیان اقوال مختلف، عدم بیان صحیح و دقیق مطالب، استناد به نظرات شاذ و عدم مراجعه به منابع متعدد از نقاط ضعف این مدخل است.

نتیجه

دائرةالمعارف لایدن تلاشی قابل توجه است اما اشکالات فراوانی در آن دیده می‌شود. در ایران بیش از ۶۰ نگارش در نقد آن وجود دارد که در این مقاله به معرفی آن‌ها پرداخته شد که چه بسا این تعداد در آینده بیش‌تر شود.

کاستی‌های فراوانی در این دائرةالمعارف به‌چشم می‌خورد برخی مطالب این دائرةالمعارف با غرض‌ورزی نگاشته شده‌است. برخی اشکالات نیز مربوط به عدم مراجعه، تتبع و دقت آنان در همه منابع معتبر اسلامی است. در این دائرةالمعارف از منابع شیعی بسیار کم استفاده شده درحالی‌که شیعه منابع فراوان و فاخری در زمینه قرآن و اسلام دارد و در دهه‌های اخیر پژوهش‌های زیادی در مسائل مختلف اسلامی منتشر کرده‌است که نویسندگان لایدن از این آثار و آثار کهن شیعه غفلت ورزیده‌اند. افزون برآن، نویسندگان لایدن شناخت عمیقی نسبت به مباحث علوم قرآنی ندارند و با زبان قرآن به طور دقیق آشنا نیستند. همین کاستی سبب شده نظرات نادرستی درباره مفاهیم اسلام بیان کنند. گاه آنان به نظرات مشهور مسلمانان توجه نداشته و برمبنای تفکر و مطالعه محدود خود اظهار نظر کرده‌اند.

با توجه به این اشکالات، دائرةالمعارف لایدن نمی‌تواند منبع قابل اعتمادی برای مسلمانان باشد زیرا مطالب آن نه تنها خالی از اشکال نیست بلکه از اتقان کافی نیز بی‌بهره است.

منابع

۱. اخوان‌مقدم، زهره؛ تقوی فردود، نعیمه، نقد روایت «طائر» در مدخل «شهید» دائرةالمعارف قرآن لایدن، حدیث حوزه، بهار و تابستان ۱۳۹۷، شماره ۱۶.
۲. اخوان‌مقدم، زهره؛ تقوی فردود، نعیمه، نقد و بررسی دیدگاه ویم ریون درباره «مصادق‌های شهادت» در مدخل دائرةالمعارف قرآن لایدن، علوم و معارف قرآن و حدیث» پاییز ۱۳۹۶، شماره ۱۲.
۳. اسکندرلو، محمدجواد(مترجم) رضائی‌اصفهانی، محمدعلی؛ (ناقد) علم و قرآن، نویسنده: احمد دلال، قرآن و علم، پاییز و زمستان ۱۳۸۶، شماره ۱.
۴. اسکندرلو، محمدجواد(مترجم)؛ محمدی، محمد حسین(ناقد)؛ جمع قرآن، برتون، جان، قرآن‌پژوهی خاورشناسان، بهار و تابستان ۱۳۸۷- شماره ۴.
۵. اسکندرلو، محمدجواد؛ اسمی قیه‌باشی، صمد، بررسی مقاله «ربا» در دائرةالمعارف قرآن لایدن، قرآن‌پژوهی خاورشناسان» پاییز و زمستان ۱۳۹۳، شماره ۱۷.
۶. اسکندرلو، محمدجواد؛ پوران، حسین؛ نقد و بررسی مقاله «کیهان شناسی» دائرةالمعارف لایدن، قرآن‌پژوهی خاورشناسان» بهار و تابستان ۱۳۸۹، شماره ۸.
۷. اسکندرلو، محمدجواد؛ معرفی و نقد دائرةالمعارف قرآن لایدن، مک اولیف، جین دمن، قیسات» پاییز ۱۳۸۲، شماره ۲۹.
۸. اقبال، مظفر، خاورشناسی و دائرةالمعارف قرآن لایدن، قرآن‌پژوهی خاورشناسان» بهار و تابستان ۱۳۸۸، شماره ۶.
۹. آخوند، سکینه، مقاله جایگاه «خدیجه علیها السلام» در دایره‌المعارف قرآن لایدن، قرآن‌پژوهی خاورشناسان، پاییز و زمستان ۱۳۹۷، شماره ۲۵.
۱۰. باعزم، محمد؛ کاظمی، نجمه، پژوهشی نقادانه پیرامون شخصیت حضرت زهرا علیها السلام در آثار جین دمن مک اولیف، بلاغ مبین» بهار و تابستان ۱۳۹۵، شماره ۴۶ و ۴۷.
۱۱. بهشتی‌مهر، احمد؛ متکلمان شیعی و گسترش علم کلام در دائرةالمعارف قرآن لایدن، قرآن‌پژوهی خاورشناسان» پاییز و زمستان ۱۳۹۶، شماره ۲۳.

۱۲. پات، فریبا؛ رضی بهابادی، بی‌بی‌سادات، تحلیل و بررسی دیدگاه دنیس اسپلبرگ در مورد آیات افک (النور/۱۱-۲۰) (مدخل "عایشه" در دائرةالمعارف قرآن لایدن)، تحقیقات علوم قرآن و حدیث زمستان ۱۳۹۵، شماره ۳۲.
۱۳. جلالی کندری، سهیلا و پورکاوایان، زینب، بررسی مقاله هجرت از دائرةالمعارف قرآن لایدن، قرآن پژوهی خاورشناسان، سال چهاردهم، ش ۲۶، بهار و تابستان ۳۹۸، صفحات ۱۳۹-۵۶.
۱۴. حسن؛ یوسفی، کوثر؛ صنعت‌گر، سمانه، نقد پژوهش شاک درباره «آدم و حوا»، رضایی‌هفتادر، قرآن‌پژوهی خاورشناسان» بهار و تابستان ۱۳۹۳، شماره ۱۶.
۱۵. حسینی، راضیه؛ بررسی تقدیر در دائرةالمعارف قرآن لایدن قرآن‌پژوهی خاورشناسان « بهار و تابستان ۱۳۹۰، شماره ۱۰.
۱۶. حقانی، سکینه؛ اسکندرو، محمدجواد؛ بررسی مسئله تحریف قرآن در دائرةالمعارف قرآن لایدن، قرآن‌پژوهی خاورشناسان « پاییز و زمستان ۱۳۸۷، شماره ۵.
۱۷. خداپرست، زهرا، نقد و بررسی مقاله «تورات» در دائرةالمعارف قرآن لایدن، قرآن‌پژوهی خاورشناسان « بهار و تابستان ۱۳۸۹، شماره ۸.
۱۸. علی خراسانی، بررسی و نقد اثرپذیری قرآن از تورات و انجیل در دائرةالمعارف قرآن لایدن (EQ)، مطالعات علوم قرآن، پاییز ۱۳۹۸، شماره ۱.
۱۹. رستم نژاد، مهدی (ناقد)؛ موسوی مقدم، سید محمد؛ (مترجم)، بررسی دو مقاله «اقتصاد» و «علم اقتصاد» در دائرةالمعارف قرآن لایدن، عبدالله سعید، قرآن‌پژوهی خاورشناسان « بهار و تابستان ۱۳۸۸، شماره ۶.
۲۰. رستمی، احترام، بررسی هم‌آوایی شبهات دائرةالمعارف قرآن لایدن و تفاسیر اهل سنت، قرآن‌پژوهی خاورشناسان، سال چهاردهم، ش ۲۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۸.
۲۱. رضایی‌اصفهانی، محمدعلی؛ بررسی دائرةالمعارف قرآن لایدن، قرآن‌پژوهی خاورشناسان» پاییز و زمستان ۱۳۸۵، شماره ۱.
۲۲. رضایی‌اصفهانی، محمدعلی؛ بیرامی، رقیه، بررسی مقاله «ترجمه‌های قرآن» از بوبتسین، قرآن‌پژوهی خاورشناسان» پاییز و زمستان ۱۳۹۲، شماره ۱۵.
۲۳. رضایی هفتادر، حسن؛ شاه محمدی، مهدی؛ آسیب شناسی پژوهش یوری روبین درباره بنی اسرائیل، قرآن‌پژوهی خاورشناسان» پاییز و زمستان ۱۳۹۲، شماره ۱۵.

۲۴. رضایی‌هفتادار، حسن؛ عزیزاللهی، محمد مهدی، بررسی مقاله ارتداد در دائرةالمعارف قرآن لایدن، قرآن‌پژوهی خاورشناسان، بهار و تابستان ۱۳۹۱، شماره ۱۲.
۲۵. رضایی‌هفتادار، حسن؛ فاطمی، سیده معصومه؛ بررسی پژوهش مایکل سلز درباره «معراج»، قرآن‌پژوهی خاورشناسان « پاییز و زمستان ۱۳۹۱، شماره ۱۳.
۲۶. رضایی‌هفتادار، حسن؛ ولی‌زاده، مرتضی، بررسی مقاله نوح عليه السلام در دائرةالمعارف قرآن لیدن، سفینه، پاییز ۱۳۹۰، شماره ۳۲.
۲۷. رضایی‌هفتادار، حسن؛ همتیان، مهدی، بررسی مقاله کشاورزی و گیاهان در قرآن دیوید وینز، قرآن و علم، پاییز و زمستان ۱۳۹۱، شماره ۱۱.
۲۸. رضایی‌هفتادار، حسن و همتیان، مهدی، نقد دیدگاه یوری روبین درباره نام‌ها و القاب پیامبر، قرآن‌پژوهی خاورشناسان، سال چهاردهم، ش ۲۶، بهار و تابستان ۱۳۹۸.
۲۹. رضایی‌هفتادار، حسن؛ (مترجم) حضرت فاطمه عليها السلام در دائرةالمعارف قرآن لایدن، جین دمن مک اولیف، بینات (موسسه معارف اسلامی امام رضا عليه السلام)، زمستان ۱۳۸۶، شماره ۴.
۳۰. رضی بهابادی، بی بی سادات؛ جوان‌دل، نرجس؛ نقد و بررسی مقاله عصمت از دائرةالمعارف قرآن لایدن بر اساس آراء و مبانی شیعه، شیعه‌شناسی « زمستان ۱۳۹۳، شماره ۴۸.
۳۱. زرسازان، عاطفه؛ ارزیابی مقاله شفاعت در دائرةالمعارف قرآن لایدن، تحقیقات علوم قرآن و حدیث « پاییز ۱۳۹۵، شماره ۳۱.
۳۲. زمانی، محمدحسن، نقدی بر دائرةالمعارف قرآن لایدن، پژوهش‌های فلسفی کلامی « پاییز و زمستان ۱۳۸۲، شماره ۱۷ و ۱۸.
۳۳. زمانی، محمدحسن؛ سازندگی، مهدی، بررسی عصمت حضرت نوح عليه السلام در دایره‌المعارف قرآن لایدن، قرآن‌پژوهی خاورشناسان « بهار و تابستان ۱۳۹۵، شماره ۲۰.
۳۴. سیدحسین علوی (مترجم) فاکرمبیدی، محمد؛ (ناقد)، فقه و قرآن نویسنده مدخل: پروفیسور وائل حلاق قرآن‌پژوهی خاورشناسان « پاییز و زمستان ۱۳۸۶، شماره ۳.
۳۵. شریفی، علی؛ تشیع و قرآن، (نوشته میخائیل براشر)؛ پژوهشنامه علوم و معارف قرآن کریم « مهر ۱۳۸۹، شماره ۸.
۳۶. طباطبایی، محمدعلی، معرفی و نقد ترجمه دائرةالمعارف قرآن لایدن، نقد کتاب قرآن و حدیث « تابستان و پاییز ۱۳۹۴، سال دوم، شماره ۲.

۳۷. علوی، سیدحسین؛ اسکندرلو، محمدجواد، حج از نگاه مستشرقان (با تأکید بر دائرةالمعارف قرآن لایدن)، میقات حج « پاییز ۱۳۹۶، شماره ۱۰۱.
۳۸. فاکرمیبدی، محمد، بررسی مقاله «ارث» در دائرةالمعارف قرآن لایدن، قرآن‌پژوهی خاورشناسان « پاییز و زمستان ۱۳۹۰، شماره ۱۱.
۳۹. فتاحی‌زاده، فتحیه؛ افسردیر، حسین؛ ارزیابی و نقد مدخل جنسیت از دائرةالمعارف قرآن لایدن، مطالعات زن و خانواده « پاییز و زمستان ۱۳۹۳، دوره دوم، شماره ۲.
۴۰. فتاحی‌زاده، فتحیه؛ افسردیر، حسین؛ بن زاده، راضیه؛ ارزیابی مدخل «سجع» از دائرةالمعارف قرآن لایدن، آموزه‌های قرآنی « بهار و تابستان ۱۳۹۴، شماره ۲۱.
۴۱. فتاحی‌زاده، فتحیه؛ شبانی، اعظم سادات؛ ارزیابی مدخل «خانواده» از دائرةالمعارف قرآن لایدن، مشکوه «پاییز ۱۳۹۵، شماره ۱۳۲.
۴۲. فرضی، مریم؛ همای، عباس، نقد و بررسی میزان هم آوایی مدخل "آیات شیطانی" با منابع اهل سنت در دائرةالمعارف لایدن، پژوهش دینی، پاییز و زمستان ۱۳۹۷، شماره ۳۷.
۴۳. قطبی، زهرا؛ نبوی، سیدمجید، نقد و بررسی دیدگاه رضوی فیزر درباره «جنگ‌ها و لشکرکشی‌های پیامبر ﷺ» در دائرةالمعارف لایدن، علوم و معارف قرآن و حدیث، پاییز ۱۳۹۶، شماره ۱۲.
۴۴. قیه باشی، صمد اسمی و تقی زاده، علی، بررسی مدخل «نسخ» در دائرةالمعارف قرآن لایدن، قرآن‌پژوهی خاورشناسان، سال چهاردهم، ش ۲۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۸.
۴۵. کاظم‌شاکر، محمد؛ اسمی، صمد، بررسی مقاله «انجیل» در دائرةالمعارف قرآن لایدن، قرآن‌پژوهی خاورشناسان « پاییز و زمستان ۱۳۹۴، شماره ۱۹.
۴۶. کریمی نیا، محمد مهدی؛ بررسی ازدواج موقت در دائرةالمعارف قرآن لایدن، قرآن‌پژوهی خاورشناسان، بهار و تابستان ۱۳۹۰، شماره ۱۰.
۴۷. کریمی، محمود؛ سلمان‌نژاد، مرتضی؛ نیکروش، محمدجواد، نقد مقاله تشیع و قرآن بار آشر در دائرةالمعارف قرآن لایدن، مطالعات قرآن و حدیث « بهار و تابستان ۱۳۹۱، شماره ۱۰.
۴۸. کریمی، محمود؛ فراستی، امیرحسین، نقد و تحلیل مقاله «عایشه» در دائرةالمعارف قرآن لایدن، قرآن‌پژوهی خاورشناسان، پاییز و زمستان ۱۳۹۷، شماره ۲۵.

۴۹. متقی‌زاده، عیسی؛ قندالی، فاطمه، نقد مقاله «متشابه» از دائرةالمعارف قرآن لایدن، قرآن‌پژوهی خاورشناسان « پاییز و زمستان ۱۳۹۳، شماره ۱۷.
۵۰. محمدی، مسلم؛ رضایی‌هفتادار، حسن؛ رحیمی‌ثابت، زینب؛ بازخوانی انتقادی رویکرد استشرافی به مفهوم شناسی «اهل بیت» (نقد مقاله «اهل بیت») در دائرةالمعارف قرآن لایدن، اندیشه نوین دینی « تابستان ۱۳۹۵، شماره ۴۵.
۵۱. مرادخانی، احمد، نقد و بررسی مقاله جهاد از دائرةالمعارف قرآن لایدن، قرآن‌پژوهی خاورشناسان « بهار و تابستان ۱۳۸۹، شماره ۸.
۵۲. مسعودی، محمد مهدی، بررسی مقاله «حرز» از دائرةالمعارف قرآن لایدن، قرآن‌پژوهی خاورشناسان « پاییز و زمستان ۱۳۹۵، شماره ۲۱.
۵۳. معارف، مجید، دائرةالمعارف قرآن لیدن، امتیازات و چالش‌ها، کتاب ماه دین « مهر ۱۳۹۲، سال شانزدهم، شماره ۱۹۲.
۵۴. معارف، مجید؛ اعتصامی، سمیه سادات، بررسی مقاله خانواده پیامبر ﷺ از دائرةالمعارف قرآن لایدن، قرآن‌پژوهی خاورشناسان « بهار و تابستان ۱۳۹۰، شماره ۱۰.
۵۵. معارف، مجید؛ خلیلی آشتیانی، سمیه؛ بررسی دیدگاه کلود ژلیو درباره تعلیم دهندگان پیامبر اسلام ﷺ، قرآن‌پژوهی خاورشناسان، پاییز و زمستان ۱۳۹۴، شماره ۱۹.
۵۶. مقایسه و نقد دائرةالمعارف های قرآنی معاصر، رضایی اصفهانی، محمد علی؛ پژوهش و حوزه « پاییز و زمستان ۱۳۸۳، شماره ۱۹ و ۲۰.
۵۷. موسوی‌مقدم، سید محمد؛ اسفندیاری، غلامحسین؛ قائمی خرق، سید محسن، بررسی مقاله ی «شراب» از دائرةالمعارف قرآن لیدن، پژوهشنامه ثقلین « پاییز ۱۳۹۳، دوره یکم، شماره ۳.
۵۸. موسوی‌مقدم، سید محمد؛ رضایی هفتادار، حسن؛ زوینی، حکیمه، بررسی مقاله «زبور» در دائرةالمعارف قرآن لیدن، قرآن‌پژوهی خاورشناسان « پاییز و زمستان ۱۳۹۵، شماره ۲۱.
۵۹. موسوی مقدم، سیدمحمد؛ فرحی، معصومه سادات، بررسی مقاله «قصاص» از دائرةالمعارف قرآن لایدن، قرآن، فقه و حقوق اسلامی» بهار و تابستان ۱۳۹۵، سال دوم، شماره ۴.
۶۰. موسوی مقدم، سید محمد و مدرسی مصلی، سیده منصوره، بررسی مقاله «نکاح و طلاق» از دائرةالمعارف قرآن لایدن، قرآن پژوهی خاورشناسان، سال چهاردهم، ش ۲۶، بهار و تابستان ۱۳۹۸.

۶۱. مؤدب، سیدرضا؛ موسوی‌مقدم، سیدمحمد، نقد دائرةالمعارف قرآن لایدن بر اساس آراء و مبانی شیعه، شیعه شناسی، پاییز ۱۳۸۷، شماره ۲۳.
۶۲. نبئی، ساجده؛ جلالی کندی، سهیلا، تحلیل مدخل "زنان و قرآن" در دائرةالمعارف قرآن "EQ"، تحقیقات علوم قرآن و حدیث، تابستان ۱۳۹۵، شماره ۳۰.
۶۳. نجفی، روح الله؛ محمدی، محمد؛ قرائت‌های قرآن - ترجمه مقاله قرائت‌های قرآن در دائرةالمعارف قرآن لایدن به ضمیمه نکاتی چند، تحقیقات علوم قرآن و حدیث « سال نهم، ۱۳۹۱، شماره ۱۷.
۶۴. نجفی، محمد جواد؛ محمدی، جواد؛ بررسی مقاله پلورالیزم دینی و قرآن، قرآن پژوهی خاورشناسان « پاییز و زمستان ۱۳۹۱، شماره ۱۳.
۶۵. نیلساز، نصرت، سیره و قرآن، نویسنده مدخل راون، وین؛ آینه پژوهش، خرداد و تیر ۱۳۹۱، شماره ۱۳۴.

